

*Makalenin Türü: Araştırma Makalesi / Research Article

*Geliş Tarihi / First Received: 04.11.2022

*Kabul Tarihi / Accepted: 02.12.2022

*Atıf Bilgisi: Güngör A. (2022). “Kırgızca ve Türkçe Sözcüklerde Anlam Çatallaşması (Enantiosemiya)”. Hars Akademi, 5 (2), 294-310.

*Citation: Güngör A. (2022) “Enantiosemiya In Krygyz And Turkish Words”. Hars Akademi, 5 (2), 294-310.

KIRGIZCA VE TÜRKÇE SÖZCÜKLERDE ANLAM ÇATALLAŞMASI (ENANTIOSEMİYA)

*Ahmet GÜNGÖR**

Öz

Çatallaşma (enantiosemiya), Türk dilcilik ve dilbiliminde henüz bütün yönleriyle ele alınıp incelenmemiştir. Sınırlı sayıda makaleler yazılmış, terimin -dünya dillerinde olduğu üzere- uluslararası genel geçer adı “enantiosemiya” kullanılmış ya da Türkçe karşılığı bulunmaya çalışılmıştır (sözcük içi karşıt anlamlılık vd.). Bir sözcüğün farklı söz dizim ve dizgelerde karşıtlık ve zıt anlamları çağrıştırmaları, işlevsel, kuramsal ve anlamsal özelliklerinin sınırlarının çizilememesi, terim, tanım ve adlandırma konusunu gündeme getirmektedir. Söz konusu sözcükler dilci ve dilbilimciler tarafından çok anlamlılık (polysemy), karşıt anlamlılık (antonym) ve eş adlılık (homonym) grupları arasında ele alınmaktadır.

Tonguç (1. En büyük çocuk, 2. En küçük çocuk), *eye* (1. Evin, ailenin en sayılan kadını 2. Baba), Kırg.: *öymyy* “bütüü” (1. Ortaya çıkmak, var olmak 2.Yok olmak, bitmek) vd. sözcüklerin belirli bir dizgede karşıt ve zıt anlamları çağrıştırmalarına tarafımızdan “çatallaşma” terimi önerilmektedir.

“Tuzak sözler”, “yalancı eşdeğerler¹”, “ikirciklem” (oksimoron) ve “çatallaşma” Türk lehçeleri arasındaki çeviri-aktarma çalışmalarının da güncel konularından biridir. Kuramsal çerçevesinin çizilmesi, tanımlanmasına yönelik diller ve lehçeler arası karşılaştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Çatallaşmanın dünya dillerindeki yeri, konuyla ilgili dilcilerin görüşleri, Kırgızca ve Türkçede biçim, biçem ve anlamsal özelliklerinin yanı sıra terim sorunu (enantiosemiya, sözcük içi karşıt anlamlılık çatallaşma vd.), bu araştırmanın temel konusudur.

Anahtar Sözcükler: Enantiosemiya, zıt anlam, sözcük içi karşıt anlamlılık, çatallaşma, anlam çatallaşması.

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Giresun. Gungorelda@hotmail.com / ORCID: 0000-0002-3943-310X.

¹ Mustafa Uğurlu (2012). Türk Lehçeleri Arasında Benzer Kelimelerin Eşdeğerlik Durumu, Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/4, Fall, p. 218.

ENANTIOSEMIYA IN KRYGYZ AND TURKISH WORDS

*Ahmet GÜNGÖR**

Abstract

Enantiosemiya has not yet been studied in all aspects in Turkish linguistics and linguistics. A limited number of articles have been written, the international common name of the term "enantiosemiya" has been used -as is the case in world languages- or its Turkish equivalent has been tried to be found (sözcük içi karşıt anlamlılık etc.). The fact that a word evokes opposition and opposite meanings in different syntax and systems, and that the boundaries of its functional, theoretical and semantic features cannot be drawn bring up the issue of terms, definitions and naming. The words in question are handled by linguists and linguists between polysemy, antonym and homonym groups.

In Turkish and Kyrgyz (Tonguç (I): 1. The eldest child, 2. The youngest child, Eye (II):1. The most respected woman in the family 2. Baba, Kyrgyz.: бгытүү "büttüü": 1. to appear, to exist 2. to perish, to end, etc.) the term "çatallaşma" is suggested by us for such words.

In this research article, the place of bifurcation in world languages, the views of linguists on the subject, and its morphological, stylistic and semantic features in Kyrgyz and Turkish will be discussed. "Trap words" (Tuzak sözler), "false equivalents", "ikirciklem" (oxymoron) and "çatallaşma" are also one of the current topics of translation-translation studies between Turkish dialects. There is a need for comparisons between languages and dialects to draw and define the theoretical framework.

Key Words: Enantiosemiya, polysemy, antonym, zıt anlam, karşıt anlam, çatallaşma, anlam çatallaşması.

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Giresun. Gungorelda@hotmail.com / ORCID: 0000-0002-3943-310X.

Giriş

Dil canlı bir varlıktır. Tarihî sürece bağlı olarak sözcükler de ses, biçim ve anlam değişikliklerine uğrarlar. Kimi sözcükler, pek çok kavramı tanımlama çabasından hareketle temel anlamını yitirmeden yan anlamlar kazanır. Dil dışı ve dilsel değişik etkenlerle (inançlar, tabu, edebî, estetik kaygılar, dilde ekonomi yasası vd.) bir dil göstergesinin temel anlamının yanı sıra yeni yeni kavramları karşılama adına “çok anlamlılık” (Polysemy) denir.² Eş adlılıkta ise birbiriyle anlamca ilgisi bulunmayan kavramlar, bir rastlantı ya da kimi zaman yabancı bir dilden alınan öğelerle eşlik nedeniyle aynı göstergeyle anlatılır duruma gelir (Omonym). Birden fazla sözcüğün aynı kavramı çağrıştırmaya eş anlamlı sözcükleri (Örn. Fr. *synonymie*, İng. *Synonymy*),³ birbirine karşıt, ters anlam taşıyan sözcükler de ters anlamlılığı (Fr. *antonyme*, İng. *Antonymous*) ortaya çıkarır. Eş adlı sözcükleri çok anlamlı sözcüklerden ayırmak gerekir. Eş adlılık (omonim) ses yapısı ve biçimsel açıdan aynı sözcüklerin birbirinden bağlantısız anlam ve kavramları çağrıştırmasıdır. Burada çok anlamlı sözcüklerdeki gibi temel anlama dayalı yan anlam ilişkileri söz konusu değildir (Örn.: *çal-*: 1. Yoğurt çalmak (olumlu: var olmak, ortaya çıkmak), 2. Saz çalmak (olumlu: sazın tellerine dokunmak) 3. Para çalmak (olumsuz: yok etmek) vd.)).

Doğadaki bütün canlı cansız varlıklar kendi aralarında, kapsadıkları alan, boyut, içerik, nitelik vd. özellikleriyle ilişki içerisindedirler. Bu ilişkiler ağını insan beyni algılar, düşünce dünyasında biçimlendirir, içerik ve özelliklerini (iyi-kötü, uzun-kısa, yaşlı-geç vd.) karşılaştırarak dil göstergelerine aktarır. Türk tiyatro meddah geleneğinde Hacivat’sız Karagöz’ü, Karagöz’süz Hacivat’ı duygu, düşünce dünyamızda anlamlandırmak mümkün değildir. Yine dil dışı dünyadaki karşıtlık ve zıtlıklara Musa-Firavun örneği verilebilir. O halde canlı cansız varlıklar, soyut-somut kavramlar salt gerçeklikte birbirinin karşıtıdır. Sıfatlar ve zıt anlamlı sözcükler, ilişki ve karşılaştırmanın sonucu ortaya çıkar. Bazılarının bir veya birden fazla özelliği (ölçü, renk vb.) bazılarının da bizzat kendisi bir diğerine karşıttır. Bu durum dil, yetenek ve düşüncemize bağlı

² **geç-**:1 Bir yerden, bir durumdan, bir zamandan bir yere, bir duruma gitmek, hareket etmek, geçerli olmak 2. Yaşamak, olmak, çürümek, sönmek, tükenmek 3. Bırakmak, vazgeçmek 4. Üstünlük sağlamak, geride bırakmak, bir müzik parçasını uygulamak, bir haberi bildirmek, **kan-**:1 Aldanmak, inanmak 2. Doymak, yetinmek, **kıy-**:1. İnce ve küçük parçalar halinde doğramak 2. Acımadan vermek, öldürmek, kötülük yapmak, nikah kıymak, **sür-**:1. Öntüne katıp götürmek, ileri itmek, değdirmek, yaymak 2. Bir durumda bulunmak, yaşamak, saban ya da pullukta toprağı işlemek 3. Bir süre devam etmek, **yetiş-**: 1.Bir şeye, bir yere ulaşmak, yeter olmak, kafi gelmek 2. Gelişmek, olgunlaşmak, hizmete sunulmak vd.

Sözcüklerde çok anlamlılığın nedenlerini üç ana başlıkta ele almak mümkündür: 1. Dilde ekonomi yasası (dilte tutumluluk): Dil canlı bir varlıktır. Bilim, teknolojinin gelişmesiyle dile yeni sözcükler, terimler girmektedir. Yüzyıllara dayalı gelişen, zenginleşen dildeki her bir kavram ve nesneyi karşılayan dil göstergesine ihtiyaç duyulsa da sözlükler yetersiz kalırdı. Bu nedenle bir dil göstergesinin birden fazla anlam yüklü ve kavramı karşılama ihtiyacı doğmuştur, 2. Kullanım sıklığı yaygın sözcükler: Kullanım sıklığı fazla olmayan dil göstergeleri, araç-gereç adları genellikle tek anlamlıdır (Örneğin: sodyum, torpido, sunta vd.). Ancak bunların kullanım sıklığı artarsa Fr. kökenli *enflasyon* örneğinde olduğu gibi birden çok anlam kazanabildikleri görülür (1. Para şişkinliği, 2. Pahalılık, 3. Gereğinden fazla artma), 3. Şekil, biçim ve işlevsel özelliklerde benzerlik ilişkisi: Çok anlamlı sözcükleri eşadlı sözcüklerden ayıran en önemli özelliktir.

³ Darılmak, küsmek, gücenmek, incinmek, alınmak vd.

değildir. Onlar nesnel olarak yaşarlar. Karşıtlıklar, dildeki zıt anlamlı sözcükler olmadan da varlıklarını devam ettirirler.⁴

Dil dışı dünyadaki varlıkları anlamlandırma, birbiriyle ilişkileri neticesinde ortaya çıkan karşıtlık, zıtlık kavramları daha somut tanımlayabilmek için şu örneği vermek mümkündür: Birinci toprak sahibinin arazisi “A”, sınır komşusu bir başka arazi de “B” ve iki komşu araziyi birbirinden ayıran sınır “C” ise: 1. “A”ya göre “B”; “B”ye göre “A” vardır. 2. “A” ve “B”nin toprak mülkiyet alanının sınırını “C” belirler. 3. “A”nın mülkiyet alanı, “B”nin mülkiyet alanının başladığı yerde biter. Ya da “B”nin mülkiyet alanının *bitiş sınırı* “A”nın mülkiyet alanının *başlangıç sınırı*dir. 4. “A”, “C” ve “B” birbiriyle ilişkilidir. Bu ilişki ve ilintiler temelinde karşıtlıklar ve zıtlıklar ortaya çıkar.

Dil dünyasında gösterge, sözcük ve kavramlar arasında ilişkiler ağı da tabiattaki salt gerçek ilişkilere benzer. Dil göstergeleri; art zaman, eş zamanlı ve biçim bilim açısından ele alındığında bir dizgeye bağlı olarak anlamsal paradigmatik özellikleriyle ortaya çıkar. Kırgız dil bilimci T. Aşırbayev bunu aşağıdaki şekilde belirtir:

Cogorulaytın oñ maani (+) Olumlu anlam	Ortok (o) maani Nötr	Tömöndötülgön (ters) maani (-) Olumsuzluğu çağrıştıran anlam
Зайып (zayıp), жубай (cubay), жолдош (coldoş), колукту (koluktu)	аял (ayal)	катын (katın)

Örnekte görüldüğü üzere аял (ayal) (ТТ.: eş) sözcüğü, eş anlamlı sözcük olarak hepsine ortak sözcüktür. Dolayısıyla Kırgız edebî dilinin bütün varyantlarında kullanılmaktadır. “Katın” sözcüğü ise ters, olumsuz anlamı çağrıştırmaktadır. Bu sözcük de edebiyatta kahramanların sözlerinde ve konuşma dilinde yer almaktadır. Зайып (zayıp), жубай (cubay), жолдош (coldoş), колукту (koluktu) eşanlamlı sözcükler; değer, önem verme, yüceltme vb. kavramları çağrıştıran güzel adlandırmalardır.⁵

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Güngör (2014). “İkirciklem (Oksimoron), Uyumsuzluğun Uyumu”, Karadeniz Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 6, Sayı 21, s. 102-121, Ardahan.

⁵ “Ey, kün, kördünbü? Kördünbü menin cubaymdı! Mınamınakey, körüp al, köründüğündü ber, bergin süyüncüñdü aybay!”-dep kıykırdı.” (Ey işte gördün mü, Gördün mü benim hanımı! İşte, işte gör! Görümlüğünü ver, hediyeni ver! diye bağırды (Aytmatov: 1978: 52-b.) Bu tümcede Subankul, Tolgonay’a karşı derin bir aşkla bağlılığı görülmektedir. Tolgonay’ın kocası tarafından sevilip sayılması, takdir edilmesinin yanısıra zarıflığı ‘cubayım’ sözüyle ortaya çıkmaktadır.

Cubay sözcüğünün baharın en güzel zamanını çağrıştırdığını da burada hatırlatmak gerekir. Ayal sözcüğüne göre daha zarif, kulağa hoş gelmektedir: “Kiyinçereek berki üydün eesi düynödön kaytıp, artına ayalı menen testier eki uulu kalat. İlgerten kalgan adam bunça agayın- tuugandar cesirdin başın baylap koyolu dep, arbak, kudayga turalap, menin atama nikeleştirip koyuşat.” (...Daha sonra komşu evin sahibi bu dünyadan göçtü. Geride dul bir kadın ve iki oğlunu bıraktı. Akriba ve konu komşusu *dul kadım* başgöz edelim, sevaptır diyerek babama nikahladılar (Aytmatov 1985: 38-b.).

1. Terim ve Tanım Olarak Anlam Çatallaşması

Dil bilimciler, bir sözcüğün –ya da sözcük grubunun- belirli bir dizgeye bağlı olarak dil ve dil dışı nedenlerle anlamsal karşıtlık ve zıtlıkları çağrıştırmasını *enantiosemiya* (Yun. *enantios*: karşı, *sema*: işaret, anlam, anlambirimsizlik İng.:*enantiosemy*, *antiphrasis*) olarak adlandırmaktadır (**T.T.:** *bit-*: 1. Sona ermek, yok olmak, 2. Var olmak, hayat bulmak, *tonguç*: 1. En büyük çocuk, 2. En küçük çocuk, *keleş*: 1. Güzel, yakışıklı insan, 2. Vücut yapısı gösterişsiz, kaba vd.). **Kırg.:** “Сарай” (Saray): 1. Padişahların yaşadığı şâşâlı mekân, 2. At, koyun, sığırlar için kurulan derme çatma ağıl, azbar, hayvan barınağı).⁶

Bir sözcüğün anlamsal açıdan karşıtlık ve zıt anlamları barındırmasıyla ilgili örnekler günümüz dünya dillerinde de yaygındır: **Kırg.:** *байуу*: 1. Çoğalmak, artmak, 2. Azalmak, *чабуу*: 1. Yaratmak, ortaya çıkarmak, 2. Dağıtmak, yok etmek), *бүтүү*: 1. Ortaya çıkmak, 2. Yok olmak, bitmek, **Rus.:** *бесценный*: 1. Paha biçilmez, fiyatı olmayan, 2. Çok yüksek bir fiyatı olan, *наверное*: 1. Muhtemelen: belki, 2. Kesinlikle, *прослушать*: 1. Dinle, dinle, duy, 2. Duyma, duydıklarını unut, *санкция*: 1. Yaptırım, izin ver, 2. Yasakla, **İng.:** *champ* (n): 1. (Boks vd.) Şampiyon, 2. Serseri başarısız insan, *dabster* (n): 1. Usta, erbab, 2. Beceriksiz işçi, beceriksiz, *cheese* (n): 1. Herhangi bir önemli kişi veya şey, 2. Önemsiz veya önemsiz bir kişi, *addict* (n): 1. Kötü bir şeye bağlı olan, alışkanlığın kölesi olan kimse (olumlu), 2. Hayran, amigo kız (olumsuz), *devil* (n): 1. Korkunç, kötü insan (olumsuz), 2. Konuşma: enerjik insan (olumlu), *nut* (n): 1. Psikopat, çilgin (olumsuz), 2. Aferin (olumlu), *fat*: 1. Zengin 2. yoksul, **Arab.:** *الحميم*: 1. Sıcak su, 2. Soğuk su, *الصريم*: 1. Gece, 2. Sabah vakti, *السدفة*: 1. Gece, karanlık, 2. Sabah, *البيسل*: 1. Bir şeyi haram kılmak, 2. Helal addetmek, *الملدوغ*: 1. Akrep sokmak, ölmek, 2. Sağlık, sağlıklı olmak **Az.:** *keçinmek*: 1. Geçinmek, yaşamak. Bu taqâüdlâ bir ay keçinmek olar (Bu bursla bir ay geçinmek olur). 2. Ölmek. Yaralı artık keçinmişti (Yaralı artık ölmüştü), *qiyatsız*: 1. Değersiz, değeri olmayan. Qiymatsız eşya. 2. Çok değerli, kıymetli olan, **Kz.:** *жану*: 1. Ateş yanmak (var olmak), 2. Yok olmak, *қағу*: 1. Bir şeyi itip, silkelemek, düşürmek, yıkmak, 2. Ses vermek, **Özb.:** *toyçi*

Yine ‘cubay’ ve ‘ayal’ sözcüklerine dönecek olursak ‘cubay’: genç, yaşlı olmayan anlamını da taşıırken ‘ayal’: evlenmiş, çoluk çocuğa karışmış (olgun) kadın anlamındadır. Olumsuzluğu yansıtan ‘katın’ sözcüğüne gelince: “Oşonu aytamda! Soguşun kesepetinen *katının* uusuna sugarılbay kuturup cürböysünbü,- Osmondun cülcüyö maylanışıp, al erdin tiştene tamşanıp aldı. –Menin gana *katınım* bolup kalsan ee...” (...Ben de onu söylüyorum ya! Savaş yüzünden dişilik ihtiraslarını dizginleyemiyorsun. Osman yılışık tavırlarıyla yutkundu. Benim *avradım* oluver (Aytmatov 1985: 85-b.) Bu örnek tümcede Osman’ın kaba, içi darlığı, adamlık haysiyeti, kabalığı ortaya çıkmaktadır. Burada Subankul ve Osman karakterlerinin taban tabana zıtlığı görülmektedir. Bkz. A. Güngör (2008). “Lehçelerarası Çeviride Örtmece (Euphemism) Sözcükler (Kırgızca-Türkçe Bağlamında)”, 8. Uluslararası Dil, Yazın, Deyişbilim Sempozyumu, İzmir Ekonomi Üniversitesi (Tam metin bildiri), s. 164, İzmir; Ahmet Güngör (2014). Ankara: Kırgız Yazılı Basın Dili ve Çeviri Metinleri Siyasal Yayınevi, s. 46.

⁶ Сарай (Saray) : 1. Падыша жана анын жакындары туруучу ордо, дворец (Padişah ve yakınlarının ikamet edip yaşadığı yer, merkez) 2. Кербедер, жүргүнчүлөр ес алып түнөп, тыныгуу үчүн токтоочу жер (Kervan ve yolcuların yol güzergahlarında konakladığı mekan, kervansaray, 3. Малга, айыл шарба шаймандары үчүн салынган курулуш (At, koyun sığırlar ve ırgat, çobanlar için kurulan, ahır, ağıl, azbar ve barınak (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1969: 522-6).

(dügüncü): 1. Misafir, 2. Sakin⁷ **Lat.:** *altus*: 1. Yüksek, 2. Derin, **Hind.:** *aktu*: 1. Gece 2. Işık, **Jap.:** *kaga*: 1. Işık, 2. Kara vd.

XIX. yy. sonlarında konuyu araştıran, tanımlama ve terim olarak dilcilikte ilk kez dile getiren V. I. Sherlts'tir (1883). V. I. Sherlts; “*Dil ne kadar arkaik özelliklerini taşır ve ne kadar ilkelse sözcükte anlam karşılık ve zıtlıklarına o kadar sık rastlanır*” (Uluoğlu 2014: 120) derken Rus dilci L. A. Novikov da bu durumun dildeki ifade yetersizliğinden kaynaklandığını ve eski kök sözcüklerin kendine özgü anlamsal kalıntıları taşıdığını vurgular.⁸ M. Shadrovsky (1924) ve W. Cherutti (1957) İngilizce ve İsviçre dillerinin lehçelerinin materyallerine dayanarak, sözcüksel enantioseminin ayrı bir dil bilimsel (sözcüksel) fenomen olduğunu kanıtlamışlardır. “Sözcük içi karşıt anlamlılık” (Унитарисловная антономия), çok anlamlılık ve karşıt anlamlılık arasında bir yerde olduğu görüşü son dönemlerde kabul görmektedir. R. A. Budagov çok anlamlı sözcüklerin bir türü, Yu. G. Skiba “antonimdik omonimiya” (zıt anlamlı eşadlılık), L. A. Novikov V. V. Vinagrodov “omoantonomiya” (eş adlı zıtanamlılık) olarak adlandırma yoluna gitmişlerdir. İ. N. Gorelov, V. N. Prohorova eş adlı ve zıt anlamlı sözcükler arası bir yer diye görüş belirtirken A. A. Reformatskiy, Ya. İ. Gelblu, F. P. Filling ise zıt anlamlı sözcüklerini bir türü görüşünü savunurlar. P. Abramov, T. A. Federonko ise eş adlı sözcükler kategorisinde yer aldıklarını ifade eder.⁹

G. N. Ostrikova, İ. B. Salçıkova (Almanca), E. A. Balalıkina, L. R. Mahmutova, E. A. Litvinova, E. V. Markasova, N. N. Efimova (Rusça), K. V. Federova (Ukrayna Dili), H. M. Akbayev (Karaçay-Balkar Dili), E. R. Odilov (Özbekçe), enantiosemiya konusunda araştırma yapan dilci, dil bilimcilerdir. Kazakçada enantiosemiya genelde zıt anlamlı sözcükler (antonym) içinde ele alınmıştır. C. Musin, A. Cumabekova, M. Nurberdiyev ve A. Cusipov'un Rusça ve Arapça kaynaklar temelinde yazılan sınırlı sayıda birkaç Kazakça makalesi mevcuttur. Türk

⁷ Odilov Yorqinjon Rahmonalievich (2015). “Enantiosemic Features Of The Words In The Uzbek Language”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 40, s. 174.

⁸ Levy Bruhl'un ilkellerle ilgili görüş ve değerlendirmeleri her iki dilcinin bu tezini destekler mahiyettedir. Levy Bruhl'a göre ilkeller için zıtlıklar önemli olmayıp, tersine topluma bağlılığın ifadesidir. Böylece ayı klanına dahil olan bir kimse aynı zamanda insan ve ayı olabiliyor. Bu bilinen iştirak kanunudur. Kritik ve dikkatten yoksundur. Rastlantı zaman ve yer bakımından birbirine bağlı olan ve arka arkaya ya da yan yan ortaya çıkan iki belirti, nedensiz bir beraberlikle birbirine bağlanır ve bu bağlantı gelecek için de kabul edilir. İlkel düşüncede çağrışım sadece benzerlikler ilkesine dayanmayıp, aynı zamanda zıtlık ilkesine de dayanmaktadır. Contraria contrariis ilkesine göre, bir şey zıddının çağrışımına yol açar. Bu nedenle insan mutluluğunu övmemeli, aksine kötümelidir. Yoksa mutluluk mutsuzluğu getirir.

İlkel düşüncenin bir başka özelliği de çözümleme yeteneğinden yoksun oluşu, olayları bir bütün olarak ele alışıdır. Böylece nedensel düşüncenin temel ilkesi onlar tarafından “benzer nedenler, benzer sonuçlar doğurur” şeklinde bilinmekte ve yorumlanmaktadır. Çevre ve çevresini dolduran şeyleri ya arzuladığı ya korktuğu ya da geleneksel yararlarına göre algılar. Böylece öznel bir düşüncüyü temsil eder (Ayrıntılı bilgi için bkz. Sedat Veyis Örnek (1971). İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, İstanbul: Gerçek Yayınevi, s. 18, 20, 22).

⁹ F.Б. Шойбекова, Тілдегі энантосемия құбылысының әдеби тіл өміршендігіне әсері. Араştıрмаci makalesinde ауғиса Rus dilinde конуула ilgili доктора тезleri ve makaleler hakkında bilgi vermекtedir: А. Нечяева, 1.Энантосемия внутриязыковая и межъязыковая как проблема коммуникации, 2.Популярное языкознание; Энантосемия, Б.Т. Ганеев, Первоначальное энантосемия и диффузность в языке, И.А. Якунченкова, К проблеме энантосемии в лексико-семантической системе, Л.Р. Мазмутова, Место энантосемии в системе языке.

lehcelerinde konuyla ilgili ilk kuramsal ve kapsamlı çalışmaları Kırgız dilci Beyşebay Usubaliyev yapmıştır. Enantiosemiyanın art ve eş zamanlı sürece dayalı çıkış nedenleri biçim, biçem ve anlamsal özelliklerini ayrıntılarıyla ele alırken işlevsel, pratik ve pedagojik yönü hakkında makaleler yayımlamıştır. Usubaliyev’in danışmanlığında D. Osmanaliyeva doktora tezini savunmuştur (Кыргыз тилиндеги энантиосемия, канд. дис., 2007).

Enantiosemiya, Rusça, İngilizce, Kırgızca vd. çağdaş dil biliminde bilimsel makale ve tez konusu olarak ele alıp incelenirken Türkiye Türkçesinde ise birkaç sınırlı makaleyle gündeme getirilmiştir.¹⁰ Murat Uluoğlu, “Rus dilinde ‘Sözcük İçi Karşıt Anlamlılık (Enantiosemiya)’” yazısında konunun tarihçesini, dilcilerin çalışmaları ve Rusça sözcüklerden örnekler vererek açıklamıştır. Rusça çevirisinden hareketle “sözcük içi karşıt anlamlılık” terimini tercih etmiştir (Uluoğlu 2014: 120).

Söz konusu yabancı terimin Türkçe karşılığına tarafımızdan “çatallaşma” terimi önerilmektedir (“Çat-al”: Türkçe çat- fiili ve -al sonekinden isim. Çatal-laş isimden fiil yapım ekiyle eylemin sürece dayalı aşamalarını, “çatallaş-ma;” -ma mastar ekiyle eylem adını tanımlar.). Ayrıca “çatal”ın “a) İki anlamlı, iki türlü, b) İki veya daha çok kola ayrılan değnek, c) Dallı olan şeylerin her türlü kolu, *çatallaşmak*: “İki veya daha çok ihtimal ortaya çıkarak anlaşılması güç bir duruma gelmek,” *çatallaşma*: “Çatallaşmak işi”,¹¹ anlamları, enantio semiyanın kuramsal yapısıyla örtüşmektedir. *Çatallaşma* terimi; bir sözcükteki anlamsal karşıtılık ve zıtlıkların sürece dayalı biçimsel özelliğini çağrıştırmaları, daha önce başka gramer kural ve kavramı tanımlamaması ve dilde ekonomi yasasından hareketle yalın ve anlaşılır niteliktedir. Terim (sözcükte çatallaşma, anlam çatallaşması, anlamsal çatallaşma vd.) bileşenleriyle dil göstergelerinin yüzey yapı, derin yapı, biçim, biçem ve anlamsal soyut özelliklerini somut hale dönüştürmektedir.

2. Kırgızca ve Türkçede Çatallaşmanın Anlam, Biçim ve Biçem Özellikleri

Sözcüklerdeki anlam çatallaşmasının sebep-sonuç ilişkisinde hangi nedenlerden kaynaklandığına dair değişik görüşler ileri sürülmüştür. İnsanların karmaşık ruh dünyası, nesnelere arası ilişkiler ağındaki sınırlar, kavram ve adlarına yönelik dil göstergeleri arasındaki sebep-sonuç ilişkileri, algı ve anlamadaki yetersizlik, soyut-somut kavramların karşıtılık ve zıtlık özelliklerini tanımlayamaması neticesinde toplumlar, genelleme yolunu seçmişlerdir. Kırgız dilci B. Usubaliyev, profesörlük tezinde çatallaşma konusunu ilk ele alan dilcidir (Кыргыз тилиндеги

¹⁰ Naile Hacızade (2007), "M. Kaşgarlı'nın Divanü Lugat-it-Türk İsimli Eserinde Kelime Dahili Zıtlık (Enantiosemiya) Olayının Yeri", IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 2007, Ankara, Fil/8605-4-; Murat Uluoğlu (2014). “Rus dilinde “Sözcük İçi Karşıt Anlamlılık (Enantiosemiya)”, Selçuk Üniversitesi/ Selçuk University, Edebiyat Fakültesi Dergisi/Journal of Faculty of Letters, Yıl/ Year: Sayı/Number: 31, Sayfa/Page 119-126; Talat Dinar (2016). “Türkiye Türkçesinde Al- ve Ver- Fiilleriyle Kurulan Deyimler Örneğinde Söz İçi Karşıtılık”, Dil Araştırmaları, Sayı 19; Shahla Ahmadova (2018). “Azerbaycan Dilinde Enantiosemiya”, 10.7827, Turkish Studies, Cilt 13, Sayı 12; Şerife Sazak (2019). Türkiye Türkçesinde Karşıtılık İşlevli Sözdizimsel Yapılar, Doktora Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; Sevinç Muharremova (2020). “Enantiosemi Bir Dil ve Konuşma Olayı Gibi”, TURAN; Stratejik Araştırmaları Merkezi, Kars, Vol, ISS 45, Winter, s. 47-53.

¹¹ Türkçe Sözlük-I- (1998). Ankara: TDK, s. 442-443.

антонимдер, "Kırgız Dilinde Zıt Anımlı Sözcükler", 1982). Çatallaşmanın ilginç, gizemli olgusunun doğasına, sözcük sistemindeki yeri, tür ve çelişkilerine ayrıntılarıyla değinen Usubaliyev ilk insanların kök sözcüklerin anlamsal çağrışımlarındaki sınıflandırma, karşılaştırma yetersizliği sonucunda genellemeye gitmelerini, çatallaşmanın en temel nedeni olarak görür. Dilci Türk dillerinde yer alan "baldız" sözünden örnekler vererek görüşünü destekler. Söz konusu sözcük, Karakalpak, Kırgızca'da "Evli kadın, gelinin küçük kızkardeşi" anlamında iken Özbek lehçelerinde "Damadın kız kardeşleri" ve Tatar lehçelerinde "Kadın tarafının küçük erkek kardeşleri"ni tanımlar.

Çin'deki Kırgız-Kazaklarında ise bu sözcük hem kadın hem erkeğin küçük erkek ve kızkardeşleri için söylenir. Art zamanlı olarak ele aldığımızda sözcük eskiden yaşa dayalı olarak küçük kız (kadın) ve erkekler için kullanılmıştır. E. V. Sevortyan, *Etimoloji Sözlüğü*'nde de günümüz Türk dilinin lehçe ve ağızlarında "bal", "kız" ve "çocuk" anlamında kullanıldığını vurgular.¹²

Sözcükteki anlam çatallaşması, halk dilinde yaygın olmakla beraber kalıp sözler, deyimler (Ömrü uzun -olumlu, Eli uzun -olumsuz) ve atasözlerinde de görülür: Бир жакшы бар, журттун камын жейт, Бир жакшы бар, журттун малын жейт ("Bir iyi var halkın derdini yer (çeker), bir iyi var halkın malını yer." Эргешова, 2014;271). Bu atasözünün birinci cümlesinde жакшы (cakış: iyi, iyi insan) olumlu anlam çağrıştırırken, ikinci cümlede aynı sözcük "kötü, rüşvetçi" insanı çağrıştırmaktadır.¹³

Eski Türk dillerinde kimi sözcükler, temel, başat anlamlarını yitirip zıt anlam ve kavramı karşılar. Güney Sibiryа Şor dilinde "aba": "ata, baba" anlamında iken diğer Türk dilleri grubunda "ene": "ana, anne" anlamındadır. Eski Türkçede "uul" sözü, kız ve erkek için kullanılırken günümüz Türkçesinde yalnız erkekler için kullanılmaktadır. "Çirkin" sözcüğü günümüz Türk lehçelerindeki bağlama göre "göze ya da kulağa hoş gelmeyen, güzel olmayan" anlamının yanı sıra "güzel, sevimli" anlamını da çağrıştırmaktadır (T. T.: göze, kulağa hoş gelmeyen, Kırg.: güzel, sevimli). Başka bir dilden alıntı sözcüklerin zıt, karşıt anlamları çağrıştırmalarına yönelik çarpıcı örnek "hala" الخالة sözcüğüdür. Arapça'da "annenin kız kardeşi", Türkçede ise "babanın kızkardeşi" anlamında kullanılmaktadır. Yine Arapçadan Türkçeye giren الخیر (hayr): "Hayırlara vesile olsun!" cümlesinde olumlu dilek ve temenni ifade ederken "Ali geldi mi? sorusuna verilen "Hayır" yanıtı, olumsuzluğu ifade eder.

Sözcükte çatallaşmanın ortaya çıkışını yalnız art zamanlı süreçle sınırlandırmak yeterli değildir. Edebi dilin sözlü anlatım üslubu, genel sözcük dağarcığı, mesleki sözcük ve terim alanları, argo vd. lehçe ve ağızlarda çatallaşmanın kaynak ve nedenlerini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin "илгери" (ilgeri) sözü, Kırgız dilinde "önce," "önceden" anlamında geçmiş zaman ilintili dil göstergesidir. Kırgızcanın Güney lehçesinin yaygın konuşulduğu Leylek ilçesinde "ilgeri"; "ileri" gelecek zamanı çağrıştırır: «Илгеркисин ойлонбойсуңбу!» (Geleceği düşünmez misin?). Kuzey lehçesinde bu anlamda kullanılmaz. Sözcük bölgeden bölgeye "önce" "eskiden", "geçmişte" ve

¹² Э. В. Севортян (1974). Этимологический словарь тюркских языков, издательство «наука» москва, 113-б.

¹³ С. Б. Эргешова (2014). Макалдардагы Энантисемиа, Известия Вузов, № 1, 271-б.

“ileri”, “istikbalde” “gelecekte” zıt anlamlarda kullanılarak çatallaşmaya neden olmaktadır. Konuyla ilgili bir başka ilginç örnek de dağlardan gelen suyun kaynağı ve akışıyla ilgili “бышкан суу” (bışkan suu) sözüdür. Edebî dilde “Kaynar, sıcak su” anlamında kullanılırken Çüy Bölgesi ağzında “Dağa, taşa çarpa çarpa vadiye doğru akan soğuk su” diye tanımlanmaktadır. Kırgız halk dilinde çatallaşmaya şu çarpıcı örnekleri vermek mümkündür: *төгүү* “*tögüü*”: ыр төгүлдү “Şarkı söylendi” (var olmak) – өрүктөр гүлүн төктү “Erikler çiçeklerini döktü (yok olmak); *кирүү* “*kirüü*”: суу кирди “Su arttı, çoğaldı (artmak, güçlenmek) - кийими кирип кетти “Elbisesi yırandı, küçüldü (yıranmak, küçülmek); *чабуу* “*çabuu*”: ээр чабуу “Eyer vurmak (At vd.) (var olmak) - чөп чабуу Ot biçmek (yok olmak, yok etmek) *өчүрүү* “*öçürüü*”: от өчүрдү “Ateş söndürdü (yok etmek) - көмүр өчүрдү “Kömür elde etti”(var etmek) vd.

Kırgızlar ineğin sütü azalınca ya da süt vermemeye başlayınca halk «азайу», «түгөнүү», «көмүү» “azaldı, eksildi” yerine “байыды” (bayıdı): “arttı, çoğaldı” der. Zamanla sözcük “çoğaldı, arttı” anlamının yanı sıra “azaldı, eksildi” anlamında kullanılarak çatallaşmaya uğramıştır. Günümüzde “bayıdı” sözcüğünün tek başına -bir dizge içinde yer almadan- hangi anlamda kullanıldığını kestirmek güçtür. Çünkü olumlu ya da olumsuz anlam çağrışımı ancak söz diziminde anlaşılabilir. “Azalmak, eksilmek” anlamları su, inek, toprak için, “Çoğalma, artma” ise tecrübe, para, mülk vd. sözcük bağdaşmalarıyla kullanılır.

Kırgızlarda olduğu üzere Türk halk dilinde de yaş, fiziki durum, erkeklik ve dişiligi çağrıştıran çok sayıda çatallaşma örnekleri vardır: **Hosna**: Hem erkek, hem dişilik organı (Çift cinsiyetlilik durumu), **Tonguç** (I): 1. En büyük çocuk, 2. En küçük çocuk, **Tellek**: 1. Cinsel sarpınca uğramış erkek, 2. Kötü yola düşmüş kadın, **Eye** (II): 1. Evin, ailenin en sayılan kadını 2. Baba, **Kaltak**: 1. Delikanlı (Af.) 2. İhtiyar (Kadınlar için) (Ay., Dz.), **Dvraz**: 1. Kel (Bo., Gm., Ezc., Ank.) 2. Delikanlı (Mr.) 3. Genç kız (Sv.), **Dorlak**: 1. Delikanlı (Ky.) 2. On beş yaşından küçük kız ve erkek çocuk (Ky., Ada.) 3. Küçük çocuk (Mr., Ada.), **Keleş**: 1. Güzel, yakışıklı insan (İsp., Brd., Dz., İz., Mn., Ba., Brs., Kü., Bil., Es., Bo., ist., Çr., Sn., Sm., Ama., Tr., Rz., Ar., Gm., Ml., Ur., Gaz., Mtr., Hat., Sv., Yz., Ank., Ky., Ng., Kn., Ada., İç.) 2. Vücut yapısı, gösterişsiz kaba (Krk.) 3. Kel (Brd., İz., Kc., Sk., Bo., Ama.).¹⁴ Bu tür sözcüklerin hangi anlamda kullanıldığı ancak sözlü ve yazılı iletişimde bir dizge içinde belirlenebilir. Yine Anadolu halk dilinde “*horoz abla*” (bir tür yeşil kertenkele) ve “*Erkek Fatma*” (Kız veya kadının erkeksi tavırlar göstermesi) isimleri; bir dizge, söz dizimsel yapı içinde yer almadan biçim ve anlam özellikleriyle karşıtlık ve zıtlığı çağrıştırmaktadır.

“Bitmek” eylemi (bit-) söz diziminde yer almadan bir tür böcek “bit” ile eş adlı iken belirli bir bağlamda ise çok anlamlılık ve zıt anlamlılık özelliklerini gösterir: Sözcüğün 1. Tükenmek, 2. Sona ermek, 3. Çok sevmek bayılmak, 4. (Bitki, tüy, saç gibi şeyler için) Çıkıp yetişmek, sözlük anlamları vardır. “Ders bitti.” (tamamlandı, son buldu, sona erdi), “Çiçek bitti.” Cümlesinde ise “hayat buldu var oldu” anlamını çağrıştıırır. Dizgeye bağlı olarak tek bir sözcük zıt anlamlarda kullanılmıştır. Yine “kaltak” sözcüğü söz dizimindeki yerine göre: “Eyerin tahta bölümü,

¹⁴ Bkz. (<http://www.gungorname.com>, /2021/04/24/41-soruda-tabu-ortmece-sozler-i/ [Erişim tarihi: 05.10.2022]), Ayrıca bkz. A. Güngör (2006). Kırgızca- Türkçe Hastalıkla İlgili Örtmece Sözcükler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bişkek: Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi.

kuskunsuz eyer’in yanı sıra, “delikanlı,” “İhtiyar” (kadınlar için) ve “ıffetsiz kadın” hakaret ve aşağılama içeren anlamını da barındırır.

Söz dizimsel yolla ortaya çıkan çatallaşma genelde bir nesne, kavrama bağlı eylemlerde görülür: Evden gelmek/eve gelmek, işe alınmak/işten alınmak vd. Burada eylemin başka bir sözcükle bağdaşması sonucu yön ve mesafe karşıtlığı ortaya çıkmaktadır. Şu örneklerde ise sözcüğün bağlamda olumlu-olumsuz anlamsal özelliği daha belirgindir: Suya *kanmak* (olumlu: susuzluğunu gidermek), yalana *kanmak* (olumsuz: aldanmak), kalp *kırmak* (olumsuz: birini üzme)- rekor *kırmak* (olumlu: başarı kazanmak), söz *kesmek* (olumlu: Kız ve erkek evlenmek üzere sözlenmek), söz (-ü/-ünü) *kesmek* (olumsuz: Birinin lafını kesmek), yola *gelmek* (olumlu: Tertip düzene girmek), zora *gelmek* (olumsuz: Zorlanmak) vd.

Kırgızcada da bir dizge içinde eylem çatallaşmasına yönelik çok sayıda örnek vardır: Үйгө *келүү*; eve gelmek, үйдөн *келүү*; evden gelmek, ишке *баруу*; işe varmak, işe gitmek; иштен *баруу*; işten varmak, gitmek, үйгө *кайтуу*; eve dönmek, үйдөн *кайтуу*; evden dönmek, шаарга *чыгуу*; şehre çıkmak, шаардан *чыгуу*; şehirden çıkmak, машинага *түшүү*; arabaya binmek, машинадан *түшүү*; arabadan inmek, кызматка *алуу*; göreve almak, кызматтан *алуу*; görevden almak vd. Ancak Kırgız dilinde eylem çatallaşmalarının çoğu iki başka bileşenle kullanıldığında dil ötesi yapılar (paralenguistik) önemli rol oynar. «Таштоо» (taşto) sözcüğü, şarkı vd. bileşenlerle kullanıldığında “olmak, faydası, yararı olmak, var olmak” anlamını verirken tembellik, adet alışkanlık vd. kavramlarla kullanıldığında ise “yok etmek, bırakmak, ayırmak” anlamını çağrıştırır: «Бекер отурбай ырдан таштап отур!» (Olumlu: Boş oturma, şarkı söyle), «Мындай чектен чыккан адамды ташта!» (Olumsuz: Böyle haddini bilmezi bırak, terk et!).

Çatallaşmanın bir başka nedeni de duygu değeridir. İnsanların öğrenip, görüp yaşadıkları, duygu, düşünce dünyalarında derin izler bırakır. Bu izler; coşku, heyecan, sevinç, hüznün vd. duygularla kavramları tanımlama ve anlamlandırmada bireysel ya da toplumsal davranışlara dönüşür. “Çanak kale”, “Sakarya” şehir adıyla söylenildiği yer ve zamana göre alıcı-dinleyici üzerinde farklı etki oluşturur. Her iki şehir Türk halkının varoluş tarihinde önemli bir yere sahiptir. Coşku, heyecan, sevinç, üzüntü vd. duygularla ortaya çıkan kavram ve anlamlar, metin bilim (Kırg.: тексттануу) ve biçim bilimsel değerlendirmelerle anlaşılabilir. İfadenin temel özelliklerinden birinin imgelem olduğu ve imgelemin olduğu yerde belli bir değerlendirme ve duygu düzeyi olduğu bilinmektedir. Bu nedenle sıradan kelimeler, duruma bağlı olarak hem olumlu hem de olumsuz olarak kullanılabilirler: «Бул биздин эки үйдүн ынтымагын, ырыс-берекесин сактаган апам, билерманы да апам “Bu bizim iki evin rızkını, dirlik birliğini sağlayan, çekip çeviren işte bu *bilgili annem!*” (olumlu, Ч. А.), «Сен качантан элди башкарып, билерман болуп кеткенсиң? Көп сүйлөбөй ишинди кыл!» “Sen ne zamandan beri bu halkı yönetip *çok bilmişlik taslıyorsun?* Çok konuşma, işini yap!” (olumsuz, Ч. А.). Her iki cümlede de Билерман “bilerman” sözcüğü, karşıtlık ilkesi gereği zıt anlamları çağrıştırmaktadır. İkinci cümlede sözcüğün olumsuzluğunu devam eden cümledeki olumsuzluk ifadesi daha da belirginleştirmektedir.

Bazı sözcüklerin olumlu ya da olumsuz kullanımı nazlandırma, şaka, mizah, hiciv vd. edebî sanatla ortaya çıkar. Ozanlar arası atışma veya şairlerin şiirlerinde muhatap, okuyucu, dinleyici veya alıcının dikkati dile getirilen düşünceye çekilir. Yergi ve eleştiri kalıbındaki ifadelerin arka planında meth, övgü; mübalağalı övgü methiyeli ifadelerin derin yapısında da eleştiri, yergi

olabilir. Özellikle ozan atışmalarında muhatap mısraların ardındaki gerçek anlamı fark edemezse bu tuzağa düşer (te'kidü'l medh bimâ yüşbihü'z zemm ve te'kidü'z zemm bimâ yüşbihü'l medh). Kırgız ozanlık geleneğinde bir kimsede bulunmayan meziyetleri ifade ederken alaya alıp yerme ve hicvetmeye какшыктоо (kakşiktoo) denir. Ancak bu tür zıtlık ve karşıtlıklar bir sözcük ve cümleden de öte metin bütünlüğü bağlamında ele alınması gereken dil özellikleridir. Kırgızcada tek bir sözcük ve sözcük grubuna bağlı dil dışı etkenlerle (şaka, mizah, hiciv vd.) ortaya çıkan çatallaşmaya şu örnekler verilebilir: «Иттин баласы!» (Köpek eniği, it soyu) hakaret içeren bir ifade biçimidir. Ancak söyleyenin duygu dünyası ve tonlamasına bağlı olarak hakaret, aşağılamanın yanı sıra sevgi, şımartma ve nazlandırmayı da çağrıştırır: «Баатыр далилдегенин ушубу дейм, иттин баласы!» “Kahraman diye ispatlamaya çalıştığın bu mu itin eniği (Olumsuz anlamda, Ч.А.), «Атасы баласынын чоңоюп, тентек кылганга жарап калганына ичи жылып, «Иттин баласы! Бул эмне кылганың?»- деди. “Babası çocuğunun büyüyüp bir işe yaradığını görünce (bir baltaya sap olduğunu görünce) gururlanıp köpeğin oğlu (vay kerata) bu yaptığın da ne!” dedi.

-Sız eki sözcüğün sonuna gelerek bir bağlamda kullanıldığında (баа+сыз, сан+сыз, кам+сыз) çatallaşma ortaya çıkar: Баасыз: “pahası, değeri yok”, сансыз ise “sayısı yok, sayısız” sözcük anlamını çağrıştırmaktadır. Ancak sözcüğün sözcüksel anlamının yanı sıra söylem içinde “paha biçilemez, kıymet değeri çok yüksek, saymakla bitmez, sayısız oranda çok” anlamında da kullanılmaktadır. Тарбия – баасыз байлык. “Eğitim paha biçilemez zenginlik” Алтынды сансыз кылып тапкан эмгек. “Çok altını elde eden emektir” cümlelerinde birinci anlamlarına karşıt anlamlarla ortaya çıkmaktadır. Усубалиев, kıymet, değer (sayılabilen nesne vd.); ölçüsüz azaldığında ya da arttığında yok olacağını, -bir başka ifadeyle- sıfır değerine yaklaştıkça sayısal değerinden ne kadar uzaklaşırsa ya da sayılamayacak kadar çoğaldıkça sınırsızlığı zorladığını matematik kanunlarının devreye girerek çatallaşmanın ortaya çıktığını ifade eder. Dilci bu tür çatallaşmanın Rusça (бесценный, бесчисленный), Almanca ve İngilizcede de yer aldığını ifade etmektedir (Усубалиев 2007: 105-6).

Dilci, konuyla ilgili yine камсыз “kamsız” örneğini verir: a) gamsız, hazırlıksız б) yeterli, hazırlıklı, teminatı var «Оокатты жашап ал баарынан камсыз эле / Ала-Тоо (Zenginlik (bolluk bereket) içinde yaşayıp her şeyi yerli yerinde). Камсыз жаткан Жаңылга, Калың кошуун барышты ;/Тоголок Молдо/. İhtiyacı olan Саңил’а, kalabalık orduyla gitti (Тоголок Молдо).

Çatallaşmanın bir başka nedeni de tabu-örtmece söz kaynaklı olmasıdır. İki karşıt anlamdaki tabu bir yandan kutsal öbür taraftan korkunç, yasak ve kötü olarak kabul görür. “Kutsal korkunç” çok durumda tabu anlamına gelir. Tabu olan kavram ya da varlıklara yönelik yasaklamaların üç nedeni vardır: İnsanların 1) sözlerine, 2) dil göstergeleriyle tanımladıkları varlığa, 3) bunun neticesinde ortaya çıkan korkularına. Dil düşünce dünyasında ifade edilemeyen, ifade edilmesinden sakınılan kavramlar başka dil göstergeleriyle ortaya çıkarlar. Dilde karşılığını bulan bu dil göstergeleri örtmece söz olarak adlandırılır. Kırgızca ve bütün dünya dillerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de hastalık, cinsellik, adam ve kötü iye ve kavramlarla ilgili örtmece sözler halk ve yazılı dilde yaygın olarak kullanılmaktadır: *gelincik, yumurcak, güzelleme, güzel hastalık* (verem hastalığı), *baba* (çıban), *Abdullah, Anaverdi* (gayrı meşru çocuk, Balıkesir,

Amasya, Kastamonu), *Hacı ana* (yolsuz birleşmelere aracılık yapan kadın vd.).¹⁵ Kırgızcada: Çiçek “чечек” (çeçek) hastalığı yerine: чоң жарыктык (çoñ carıktık: araydınlık), ылан “жылан” (cılan) yerine : азиз (aziz: aziz, saygıdeğer) , bir tür göz hastalığı yerine: “конок” (konok: konuk, misafir) vd. tabunun etkisiyle ortaya çıkan örtmece sözlerdeki çatallaşmaya birçok örnek verilebilir. Yine Kırgızcada жаңылуу (Cañılıu): “Doğru değil, dokunmadı, değmedi” anlamındadır. Tabu etkisiyle savaş zamanında askerlere “Kurşun değmesin!” dilek ve inancı gereği: “Kurşun değdi”, “vuruldu” yerine «ок жаңылды» (ok canıldı): “Kurşun ıskaladı, yanıldı” örtmece sözü kullanılır. Zamanla “yanıldı, ıskaladı, dokunmadı, doğru değil” anlamıyla beraber “dokundu, değdi, vuruldu” anlamında da yaygın kullanılmıştır: «М.;...кийин 1943-жылдын башында Ленинградды коргоп жатып ок тийип, тешип чыгып кетти. Андан соң так далымдын алдында да ок жаңылды.» /Асаба. 9-май, 2000-ж. (М.; ... sonra 1943 yılın başında Leningrad savunmasında kurşun (vücuduma) girip çıktı. Daha sonra tam omzundan *kurşun sıyrıp geçti, ıskaladı.*).

Kırgızca, Türkçe ve dünya dillerinden verilen örneklerden hareketle çatallaşmanın (enatiosemya) biçim, biçem ve anlam özellikleri hakkında şu değerlendirmelerde bulunmak mümkündür: Anlam çatallaşması art zaman ve eş zamanlı ele alınıp incelenmesi gereken güncel dil sorunudur. Sözcükte anlam çatallaşmasının birçok nedenleri vardır. Çatallaşmanın ortaya çıkmasının nedenleri üç ana başlıkta ele almak mümkündür: a) *Örtmece sözler aracılığıyla: (euphemism): baba* (çıban), *Abdullah, Anaverdi* (gayrı meşru çocuk), *Hacı ana* (yolsuz birleşmelere aracılık yapan kadın, Kırg.: Çiçek “чечек” (çeçek) hastalığı yerine: чоң жарыктык (çoñ carıktık: araydınlık), ылан “жылан” (cılan) yerine: азиз (aziz: aziz, saygıdeğer), bir tür göz hastalığı yerine: “конок” (konok: konuk, misafir) vd.) b) *Dildışı etkenler –özellikle iletişimde-şaka, mizah, alaya alma, hiciv ve duygu değeriyle:* (Birini yermek, alaya almak için: “Bizim kahraman”, “arslan” vd.), c) *Sözdizimsel yolla:* Suya kanmak (olumlu: susuzluğunu gidermek) - yalana kanmak (olumsuz: aldanmak), kalp kırmak (olumsuz: birini üzme)- rekor kırmak (olumlu: başarı kazanmak, Kırg.: Үйгө келүү; eve gelmek- үйдөн келүү; evden gelmek, ишке баруу; işe varmak, gitmek- иштен баруу; işten varmak, gitmek, үйгө кайтуу; eve dönmek- үйдөн кайтуу; evden dönmek vd.).

Bütün diller art zamanlı incelendiğinde çatallaşmanın ortaya çıkmasındaki temel neden konusunda dilcilerin ortak görüşü; ilk insanların nesnelere, kavramlar arası neden-sonuç ilişkileri, karşıtlık ve zıtlık kavramlarını algılama, tanımlama ve dil dünyalarına yansıtma konusunda yetersizlikleridir. Konu bu yönüyle dil, dilbilimin araştırma alanından çıkıp, sosyoloji, psikoloji ve diğer disiplin dallarının da araştırma kapsamına girmektedir.

¹⁵ Bkz. (<http://www.gungorname.com, /2021/04/24/41-soruda-tabu-ortmece-sozler-i/>. [05.10.2022]).

Sonuç

Çok anlamlı sözcüklerin her birinde çatallaşma olamaz, zıt anlamlara sahip yalnızca bir tür çok anlamlı çatallaşma olarak kabul edilmelidir. Yukarıdakiler ışığında, çatallaşma çok anlamlılıkla aynı zamanda zıtlık belirtisine sahiptir, bu nedenle aynı anda hem çok anlamlı hem de zıt anlamlılığın özel bir formu olarak düşünülmelidirler. Bu haliyle çok anlamlılık ve zıtlığın bir kombinasyonudur. Bir başka açıdan omonimlere (eş adlılık) de benzer.

Çatallaşma ve çok anlamlılığın ortak yanı, her ikisinin de ortak bir yapıya sahip olması gerçeğinde yatmaktadır, ancak anlamsal açıdan karşıtlık ve zıtlık özelliği daha baskındır. Çatallaşma, herhangi bir sözcük fenomeninin doğasını değiştirmez, bu nedenle ayrı bir sözcük fenomeni olarak düşünülmelidir. Bu nedenle Türk lehçeleri arasındaki çeviri-aktarma çalışmaları sonucu sözlük, sözcük bilim alanında “tuzak sözler”, eş değer, yalancı eş değer sözler” terimleriyle ele alınıp çatallaşmanın tanım ve sınırları çizilmelidir.

Dilciler, çatallaşmanın derin yapısında kök sözcüklerin arkaik ve ilkel özelliklerini günümüze kadar taşınması ve anlatım yetersizliğinden kaynaklandığı görüşünü dile getirmişlerdir. Bu görüşe kayıtsız kalmamakla birlikte modern, çağdaş dünyada bireysel ve toplumsal tutum, değer ve davranışlar sonucu çatallaşma örnekleri yazılı ve sözlü dilde yaşatılmaktadır. Tabu kaynaklı örtmece sözlerde, mizah, hiciv edebî sanatlarla ya da belirli bir nedene bağlı olmadan eylemsel yapıların dizge-söz diziminde çatallaşma özellikleri ortaya çıkmaktadır. Özellikle dillerin lehçe ve ağızlarında lehçeler arası sözcükler karşılaştırıldığında çatallaşma örnekleri daha da artmaktadır.

Çatallaşma, Türk dilciliğinde henüz ele alınan güncel konulardan biridir. Sözlü ve yazılı anlatımda biçim, biçem ve işlevsel özelliklerinin yanı sıra tanım ve terim sorunları çok yönlü araştırmaları zorunlu kılmaktadır.

Kısaltmalar

Arap.: Arapça

Hind.: Hindce

İng.: İngilizce

Jap.: Japonca

Kırg.: Kırgızca

Kz.: Kazakça

Lat.: Latince

Özb.: Özbekçe

Rus.: Rusça

T.T.: Türkiye Türkçesi

Kaynakça

- Ahmadova, Shahla (2018). “Azerbaycan Dilinde Enantiosemiya”, 10.7827, *Turkish Studies*, Cilt 13, Sayı 12.
- Aksan, Doğan (1999). *Anlambilim*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Güngör, Ahmet (2008). “Lehçelerarası Çeviride Örtmece (Euphemism) Sözcükler (Kırgızca-Türkçe Bağlamında)”, 8. Uluslararası Dil, Yazın, Deyişbilim Sempozyumu, İzmir Ekonomi Üniversitesi (Tam metin bildiri), İzmir.
- Güngör, Ahmet (2014), “İkirciklem (Oksimoron), Uyumsuzluğun Uyumu”, *Karadeniz Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 6, Sayı 21, Ardahan.
- Odilov, Yorqinjon Rahmonalievich (2015). “Enantiosemic Features Of The Words In The Uzbek Language”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 40, s. 173-181.
- Örnek, Sedat Veyis (1971). *İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Sazak, Şerife (2019). Türkiye Türkçesinde Karşıtlık İşlevli Sözdizimsel Yapılar. Doktora Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uğurlu, Mustafa (2012). “Türk Lehçeleri Arasında Benzer Kelimelerin Eşdeğerlik Durumu”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall, p. 218.
- Uluoğlu, Murat (2014). “Rus Dilinde ‘Sözcük İçeri Karşıtlık Anlamlılık (Enantiosemiya)’”, *Selçuk Üniversitesi/Selçuk University, Edebiyat Fakültesi Dergisi/Journal of Faculty of Letters*, Sayı/Number: 31, Sayfa/Page 119-126.
- Орозалиева, Диляра (2016). “Кыргыз Жана Түрк Тилиндеги Эмоционалдык-, Экспрессивдик Энантисемиялар”, *Филология Илимдери*, Удк 80/81, *Alatoo Academic Studies*.
- Осмоналиева, Д. К. (2007). Кыргыз тилиндеги энантисемия, канд. дис.
- Усубалиев, Б. (1987). *Антонимдер Жана Аларды Окутуу*. Фрунзе.
- Усубалиев, Б. (2007). “Бир сөздөгү семантикалык карама-каршылык (Энантисемия)”, *Кыргыз Филологиясы Жана Филологдору*, Бишкек.
- Усубалиев, Б.; Селчук, Билге Каган (2002). “Түрк тилиндеги энантисемия”, *Илим жана жаштар*, Бишкек.
- Усубалиев, Б.; чен, Ян (2002). “Кыргыз тилиндеги энантисемиялардын жаралыш себептери”, *Илим жана жаштар*, Бишкек.
- Шойбекова, Ф. Б., Тилдеги энантисемия кұбылысының әдеби тил өміршендігіне әсері, (<https://melimde.com/tildegi-enantiosemiya-bilisini-edebi-til-omirshedigine-eseri.html>, [Erişim tarihi: 29.10.2022]).
- Шойбекова, Ф. Б.; Оданова, С. А.; Құрманғали, Р. (2018). “Тіл Біліміндегі Энантисемия Кұбылысы”, Қазақстанның Ғылымы Мен Өмірі Науқа И Жизнь Казахстана Science And Life Of Kazakhstan,

Халықаралық Ғылыми-Көпшілік Журнал, Международный Научно-Популярный Журнал, International Popular-Science Journal, №1 (54).

Эргешова, С. Б. (2014). Мақалдардағы Энантioseмия, Известия Вузов, № 1.

Konuyla İlgili Diğer Kaynaklar

Aytmatov, Ç. (1978). *Birinçi Mugalim*. F. Mektep.

Aytmatov, Ç. (1985). Betmebet. F.

Dinar, Talat (2016). "Türkiye Türkçesinde Al- ve Ver- Fiilleriyle Kurulan Deyimler Örneğinde Söz İç Karşıtlık", *Dil Araştırmaları*, Cilt 0, Sayı 19, s. 65 – 77.

Finkin Jordan (2005). "Enantiodrama: Enantiosemya in Arabic and Beyond", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London: Cambridge University Press, Vol. 68, No. 3 (2005), pp. 369-386 (18 pages), (<https://www.jstor.org/stable/20181948>, [Erişim tarihi: 24.10.2022]).

Gorelov I. N. (1986). Enantiosemya as collision of contradictory tendencies of language development // *Problems of linguistics*, – M.: Science, № 4, – p. 86-96.

Hacızade, Naile (2007). "*M. Kaşgarlı'nın Divanı Lugat-it-Türk İsimli Eserinde Kelime Dahili Zıtlık (Enantiosemya) Olayının Yeri*", IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, Ankara, Fil/8605-4-1.

Makhmutova, L. R. (2009). "Basic Types of Russian Enantiosemy", The auto abstract of the dissertation the candidate of philological sciences, Kasan, 24 p.

Muharremova, Sevinç (2020). "Enantiosemy Bir Dil ve Konuşma Olayı Gibi", TURAN; Stratejik Araştırmaları Merkezi, Kars, Vol, ISS 45, Winter, s.47-53, (<https://www.proquest.com/openview/3891af158619720663cc5c2039a909cb/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1356373>, [Erişim tarihi: 25.10.2022]).

Niftaliyeva, Elnara (2018). "The process of enantiosemy in Nizami Ganjavi and Gatran Tabrizi's creative Works", *Бюллетень науки и практики @bulletennauki*, 8 t. 4, (<https://readera.org/the-process-of-enantiosemy-in-nizami-ganjavi-and-gatran-tabrizis-creative-works-14112240> [Erişim tarihi: 20.10.2022]).

Niftaliyeva Elnarə Gülağa Qızı, Enantiosemya Hadisəsinin Leksik-Semantik Mahiyyəti, (<https://aem.az/index.php?newsid=335> [Erişim tarihi: 04.10.2022]).

Odilov, Yo (2014). "Enantiosemy of A Phraseological Unit (In the Example of the Uzbek Language)", *Macrothink Institute, International Journal of Linguistics*, USA, Vol. 6. 2, p. 30-36.

Usmonova, Fotima Akramjon qizi, "O'zbek Tilida Lisoniy Va Nutqiy Enantiosemya", (<https://doi.org/10.5281/zenodo.64762>, <https://zenodo.org/record/6476217#.YzxGg3ZBzIU>, [Erişim tarihi: 23.10.2022]).

Voznesenskaya, M. M. (2011). "Enantiosemy in Russian Phraseology Available", (http://new-dialog.abbyy.com/digests/dialog_2011/materials/pdf/66.pdf, [20.05.2022]).

- Ганесев, Б. Т. (2003). “Первоначальная энантиосемия и диффузность в языке”, Вестник Оренбургского государственного университета. No 4. С. 9-14.
- Гельбау, Я. И. (1963). “К вопросу о внутренней антонимии в немецком языке”. *Башкирский гос. университет, Ученые записки*, вып. 8, Уфа.
- Горелов, В. И. (1986). “Энантиосемия Как Столкновение Противоречивых Тенденций Языкового Развития”, *Вопросы Языкознания*, №. 4.
- Жумаева, ф. У. “Энантиосемия её стилистические особенности”, *Филологические науки*, (<https://cyberleninka.ru/article/n/enantiosemiya-i-eyo-stilisticheskie-osobennosti/viewer>) [Erişim Tarihi: 08.10.2022]).
- Иванова, В. А. (1982). *Антонимия В Системе Языка*. Кишинев. Ж.
- Kravtsova V. Yu. (2006). “Enantiosemya of Lexical and Phraseological Units: (Language and Speech)”, Dissertation of Candidate of Philology, Rostov-on-Don, 186 p.
- Махамбет, Айдана. “Тәуелсіздік Кезеңіндегі Жастар Тіліндегі Энантиосемия: Әдеби Тіл Өміршеңдігіне Әсері”, (<https://aqmeshit-zhastary.kz/bilim/taewelsizdik-kezenindegi-zhastar-tilindegi-jenantiosemya-aedebi-til-oemirshengdigine-aeseri-31511/>) [Erişim tarihi: 21.10.2022]).
- Новиков, Л. А. (1973). “Антонимия в русском языке”, М.
- Новиков, Л. А. (1973). “Антонимия и ее соотношение с другими лексическими категориями”, *РЯНШ.*, №4.
- Новиков, Л. А. (1979). “Лингвистическое толкование художественного текста”, М., *Русский язык*.
- Орозалиева, Диляра (2016). “Кыргыз жана түрк тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдик энантиосемиялар”, *Alatoo Academic Studies*, No 2, (<https://docplayer.biz.tr/57618883-Kyrgyz-zhana-turk-tilindegi-emocionaldyk-ekspressivdik-enantiosemya/>) [Erişim tarihi: 08.10.2022]).
- Прохорова, В. Н. (1976). “Энантиосемия в современном русском языке. (О причинах и условиях возникновения и функционирования слов с противоположными значениями)”. *Вопросы русского языкознания*, М., Вып. 1.
- Скиба, Ю. Г. К. (1958). “вопросу о так называемой антонимической омонимии в славянских языках”. *Черновицкий гос. Университет. Вопросы истории и филологии восточнославянских языков*, т. 31, серия ФН, вып. 7.
- (<https://gungorname.com/2021/04/24/41-soruda-tabu-ortmece-sozler-i/>) [Erişim tarihi: 05.10.2022]).

Sözlükler

- Derleme Sözlüğü* (1993). (2 Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Mustafayev, E. M; Şerbinin, V. G. (1995). *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Sarı, Mevlüt (1982). *El-Mevarid, Arapça-Türkçe Lugat*, İstanbul: Bahar Yayınları.

Ahmet Güngör, “Kırgızca ve Türkçe Sözcüklerde Anlam Çatallaşması (Enentiosemiya)”, Aralık 2022 / C. 5. S. 2. / 294-310.

Türkçe Sözlük (1998). Ankara: TDK.

Yudahin, K. K. (1965). *Kırgızsko-russkiy slovar*. M.: Sov. Entsikl.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (1969). Фрунзе: «мектеп» басмасы.

Севортян, Э. В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва: издательство «наука».

دار العلم للملايين , راجى الاسمر , قاموس الاضداد 2005